

MEGJEGYZÉSEK A VALLÁSTUDOMÁNY EGYHÁZFOGALMÁHOZ

A vallástudomány egyházfogalma vonatkozásában először azt szükséges áttekinteni, hogy a vallástudomány mely tudományszakai foglalkoznak egyházzal, és mik azok a tématerületek, amelyekkel kapcsolatban e fogalom felmerül. A vallástudományban a fenomenológiai és még inkább a szociológiai megközelítés taglalta hagyományosan a vallási intézményeket, közöttük az egyházat illetve egyházakat is. A fenomenológiai megközelítés az egyház lényegét akarta megragadni, ilyen értelemben közel áll a teológiai megközelítéshez, amiről az alábbiakban részletesen szó lesz. A szociológia a vallási közösségek tipizálása révén dolgozta ki a szociológiai egyházfogalmat, amelynek segítségével konkrét vallási közösségek leírása vált lehetségessé. Ebben a dolgozatban nem átfogó egyházszociológiai vázlat összeállítása a cél, hanem pusztán néhány jelentős témakör felemlítése és ezekhez megjegyzések fűzése.

Az első témakör annak körülhatárolása, hogy az egyház fogalma hogyan van jelen a szociológiai vizsgálódásban, illetve elméletalkotásban. Második lépésben egy szerző munkája révén mutatom be, hogyan beszél a szociológia egyházzal. Lehetett volna egész más szerzőket is választani, mégis egy régi szerző mellett döntöttem: Joachim Wach, aki a Chicagói Vallástudományi Tanszék alapítója és vezetője volt, Mircea Eliade elődje, vagyis mintegy 50-70 évvel ezelőtt alkotott. Az ő gondolatmenete alapján mutatom be, hogy a szociológia milyen kritériumok mentén tekint valamely vallási intézményt vagy társulatot egyháznak valamint azt, hogy a vallási intézmények közötti átmenetet hogyan írják le a szerzők. Az adott keretek nem teszik lehetővé, hogy néhány, egyébként elengedhetetlennek tekintendő témával is foglalkozzam, ezekre éppen csak utalhatok. Nem tárgyalhatom a vallásszociológia nagy mestereinek egyházra vonatkozó szemlélete közötti különbségeket, s hasonlóan le kell mondani a különböző keresztény felekezetek egyházfogalmának összevetéséről és ennek vallásszociológiai jelentőségéről. Végül éppen csak a megemlítes szintjén, a vezérfonalul választott Joachim Wach szociológiájához híven említhetem meg a nem keresztény vallások intézményeinek egyházként történő tipizálásának problematikáját.

Az egyházszociológiai előadások alkalmával a bevezető mondatokat követően arra szoktam kérni a hallgatókat, úgymond az interaktivitás érdekében, hogy írjanak saját maguknak csöndben egy pár percen át egy kis szöveget, amely a következőről szóljon: szerintem miért izgalmas téma az egyház, vagy egyáltalán nem az. Nem kell, hogy szakszöveg legyen, amit írnak, azt írják, ami minden különösebb előkészület nélkül most az eszükbe jut. Ennek az eljárásnak az a funkciója, hogy részben a hallgatókat az egyház témával való koncentrálásra segítse, részben pedig az, hogy a saját egyházakkal kapcsolatos véleményüket, álláspontjukat, attitűdjeiket objektiválja. Természetesen a leírtakat nem olvassuk fel, ezek csak az előadás követését és a témához való személyes viszony kérdéskörét jelenítik meg a hallgatók számára.

Első kérdésünk tehát az, hogy a szociológia hogyan is taglalja az egyház témáját. Itt részben egyfajta történeti megközelítésről van szó, hogy lássuk, az egyház téma a szociológiában történeti megközelítésben egyáltalán hogyan merül fel. Másrészt az, hogy milyen módon lehet elkülöníteni az egyház vallástudományi, vallásszociológiai megközelítését egy másik, sokkal terjedelmesebb, ismertebb és tradicionálisabb megközelítéstől, a teológiaiétól.

Kezdjük az utóbbival, a teológiai megközelítéssel. A teológiai tárgyalási módot emikusnak nevezzük. Emikus azt jelenti, hogy bennfentes, míg az etikus azt, hogy kívülálló. A teológiai módszertanra jellemző, hogy teológusok végzik, akik többnyire hívő emberek, egyházuk elkötelezett tagjai. Az ő hivatásuk az, hogy az egyház tanítását rendszerezék, és így rendszerezetten kifejtsék. Mindezt annak érdekében, hogy az a többi hívő számára az értelmes, a reflektált hitet lehetővé tegye, hogy ne csak naiv gyermeki hittel álljanak hozzá a hit tartalmakhoz, hanem felnőtt, átgondolt, rendszerezett, tudatos hittel. Amikor a teológus beszél az egyházról, akkor bennfentesként beszél. Nem csak szakmát gyakorol, hanem végső soron hitvallást is tesz az egyház mellett. Ez a teológiai alapállás, amelyet emikusnak mondunk. Az ilyen megközelítésből nézve az egyház – most függetlenül attól, hogy milyen vagy melyik egyházról van szó – az üdvösség intézménye. Olyan közösség, vagy olyan eszköz, amely révén az odatartozó ember, hogyha követi az egyháznak az útmutatásait, utasításait, él azokkal a javakkal, amelyeket az egyház kínál számára, akkor elnyerni az üdvösséget. Sok vallásban a legfontosabb célkitűzés vagy javadalom, amit a hívő ember elnyerhet, vagy megszerezhet, az, hogy a vallásban valamilyen módon üdvözl. A teológus számára tehát az egyház elsősorban az üdvösség elnyerésére szolgáló intézmény vagy közösség. Ebből következik az, hogy az egyházat taglaló teológus a saját egyháza tanításának megfelelően úgy tekint az egyházra, mint egy olyan intézményre, amelyik kizárólagosan alkalmas az üdvösség elnyerésére. Aki tehát abba az egyházba beletartozik, annak részben vagy teljesen biztos esélye van arra, hogy elnyeri az üdvösséget, aki pedig nem tartozik bele, annak inkább arra van esélye, hogy ezt nem nyeri el. Exkluzív, kizárólagos üdvintézménynek tekinti a teológia az egyházat.

Szeretném aláhúzni, hogy amikor itt teológiáról beszélek, akkor az úgynevezett professzionális és az egyházi hatalom által elfogadott, az egyházi tanítást követő teológiáról beszélek. Nemcsak ilyen teológia van. A teológia tudomány és sokszor a saját egyházával kritikus viszonyban álló tudomány: a professzió és a legitimáció feszültségben állhat egymással. Nem csak elméleti teológia létezik, amelyet szisztematikus teológiának neveznek, hanem létezik gyakorlati teológia is, amely az egyház és a különböző közösségek életének problematikáját gyakorlati útmutatással segítő teológia, a közösségek életét elemző teológia. Beszélhetünk egy harmadik típusú teológiáról, amelyeket populáris teológiának neveznek. Ez az adott egyházi közösség tagjainak gondolkodásában fellelhető hitrendszer, amit akkor alkalmaznak, ha valamilyen döntés elé kerülnek, és a döntésüket úgy akarják meghozni, hogy a hitüket, a hitről való tudásukat, a hittartalmaikat bekapcsolják a döntéshozásba. Amikor az egyház sajátos teológiai megközelítéséről van szó, akkor ebben az összefüggésben a szisztematikus teológiai alapállást értem rajta. Ebben az értelemben állítható tehát,

hogy a teológusok, amikor az egyházzal beszélnek, akkor azt vallják, hogy az egyház olyan üdvközség, amelyikhez való tartozás¹ feltétlenül szükséges az üdvösséghez.

Egyházon kívül nincs üdvösség – teológiatörténeti kitérő

A szociológiai szakirodalomban ez a teológiai egyházzsém a vallási közösségek tipizálásának szociológiai kritériumává vált. A nemzetközi szakirodalomban általában találkozunk a latin kifejezéssel: *extra ecclesiam nulla salus est*, ami magyarul azt jelenti: *az egyházon kívül nincs üdvösség*. Ezt a kifejezést a szociológiában annak a kérdéskörnek a leírására vagy vizsgálatára használják, hogy exkluzív-e az illető egyház illetve teológia felfogása. A kérdőívekben ezt a jellegzetességet ilyesféle itemekkel mérik:

- Ön szerint az üdvösség csak az ön egyházában nyerhető el?
- Ön szerint az üdvösség más vallási közösségben is elnyerhető?

Ez az „*extra ecclesiam nulla salus est*” kifejezés a 19. század végén, a katolikus egyház erőteljesen antimodernista szemlélete és vonalvezetése korában került bele a vallási intézmények szociológiai tipizálásának kontextusába. Akkor, amikor a vallás és az egyház társadalmi jelentősége elkezdett csökkenni, különösen a városiasodás révén, valamint az európai és észak-amerikai kontinensen a növekvő mértékű migráció következtében a vallási pluralizmus mértéke növekedni kezdett, az „*egyházon kívül nincs üdvösség*” kijelentése e változásokkal szemben fogalmazódott meg. Ezért vált a konzervatív, bezárkózó, a modernitást elutasító egyházfelfogás megjelölésévé, a szociológiában viszont általánosságban lett az egyház, mint vallási intézmény egyik legfőbb jellegzetességévé. Teológiatörténeti szempontból azonban tudnunk kell, hogy ez a kifejezés Cipriánra vezethető vissza, a III. század nagy karthágói teológusára és püspökére. Akkoriban a kereszténységet még üldözte a római birodalom. Ciprián, aki először elbújt az üldözés elől, majd mégis megvallotta hitét és az üldözés áldozata lett, könyvet írt az elbukottakról (*De lapsis* – 251). Az elbukottak voltak azok, akik az egyházüldözés idején nem merték megvallani a hitüket. Ebben a politikai, társadalmi, és egyéni emberi közegben írta le Ciprián először ezt a mondatot: „*salus extra ecclesiam non est*”², ami akkoriban nem azt jelentette, hogy mindenki más ki van rekesztve az üdvösségből, hanem azt, hogy a személyes hitét képtelen megőrizni az, aki az egyház közösségét elhagyja. A személyes hit megőrzéséhez szükség van a közösségi támogatásra. Ilyen értelemben ez a mondat eredeti megfogalmazásban, az eredeti politikai és teológiai szövegkörnyezetben valami hallatlanul hiteles vallomást jelentett, amelyet a vallásszociológiai kutatások igazolnak.³ Ugyanis

¹ Az egyházhoz való tartozás nem követeli feltétlenül az egyháztagságot vagyis itt dogmatikai és nem egyházjogi értelemben szükséges az egyház az üdvösséghez.

² *Epistulae* Cl. 0050, *epist.*: 73, *cap.*: 21, *par.*: 2, *linea*: 378, majd később az újrakeresztezésről szóló művében *De rebaptismate* Cl. 0059, *cap.*: 10, *pag.*: 59, *linea*: 9. Erre a helyre hivatkozik Ágoston a keresztezésről szóló művében: *De baptismo* Cl. 0332, *lib.*: 4, *cap.*: 17, *par.*: 24, *pag.*: 250, *linea*: 25.

³ Vö. Robert N. Bellah kijelentésével: „*In short, understanding the meaning of Christ as Lord and Savior is deeply contextual, dependent on historical memory and cultural-linguistic literacy. Because it is so, understanding Christ requires membership in a confessing, worshipping community – the church. It is for this reason that Stanley Hauer was has recently*

az európai adatok azt mutatják, hogy a közösséget erőteljesen hangsúlyozó katolikus egyház nagyobb mértékben képes megőrizni híveit a személyes hit elvesztésétől, mint az individualitást hangsúlyozó protestáns egyházak. A katolikus egyház közösség-centrikus, a protestáns hagyomány inkább egyén centrikus.

Ez a kis teológiatörténeti kitérő nem csak arra szolgál, hogy egy vallásszociológiai egyházismérv történeti háttérét mélyebben megértsük, hanem azt is megmutatja, hogy a szociológiai kategóriák nem állandóak, hanem bizonyos felfogásokhoz kötődnek. Ami a 20. század hatvanas éveitől még egyértelmű egyházi jellegzetesség volt, mára már nem az, mert sem az egyház hivatalos tanítása, főképpen pedig nem az egyházhoz akár erőteljesen kötődő megkérdoztetek válaszai nem támasztják alá az egykori kizárólagosságot. Inkább azt tapasztalhatjuk, hogy a kisebb vallási közösségekre, a szociológiai értelemben vett szektákra igaz a kizárólagosság felfogása.

Visszatérve a teológus egyházzal való tárgyalásmódjára, az küldetés-centrikus beszéd. Ami tehát azt jelenti, hogy a teológus az egyházat általában úgy akarja elötvárni, hogy az egyház tagjai és a kívülállók egyaránt annak értékeit lássák meg. Különösen a mai intézményekkel szembeni bizalmatlan, modern korszakban inkább törekszik megvédeni az egyházat a kritikáktól. Még sok minden más jellegzetességét is felsorolhatnánk arra, hogy a teológus bennfentesként, emikus megközelítésben hogyan beszél az egyházzal, de az említett három legfontosabb jellegzetességgel itt meg kell elégednünk: az egyházat üdv-intézménynek, exkluzívna és a róla szóló diskurzusban mint pozitív társadalmi valóságot írja le.

Az egyházszociológia vonatkozásában megemlített teológiai egyházmodellek nem tudományon kívüli egyházra vonatkozó hitvallások, hanem éppen úgy tudományos kijelentések, mint bármely más társadalomtudományokéi. Bármennyire is elterjedt az a nézet, hogy a teológia – minthogy a kinyilatkoztatásra épít – nem tekintendő tudomáynak, bármely komolya teológus művére tekintve könnyen belátható, hogy a teológia tudományának alapját ugyan a tudományosan nem ellenőrizhető ún. kinyilatkoztatás adja, ám ezen axiómát követően a teológia saját következetes és ellenőrizhető módszertannal művelt tudomány. Ilyen a szociológia is, ilyenek a természettudományok is. Az összehasonlítás a teológia és a szociológia között inkább abban az értelemben jogos, hogy mindkét tudomáynak megvannak a jeles, magas színvonalon dolgozó képviselői és jelen van a középsszer is – mindkettőben.

A szociológiai megközelítést végző szakemberek, tudósok nagyon gazdagon használják az egyházzal kapcsolatos teológiai belátásokat, azokat a modelleket, amelyeket teológusok dolgoztak ki. Természetesen a szociológusok szociológiai elméleteket, módszereket és fogalmi készleteket alkalmaznak, de mint nyersanyagot használják a több mint másfélezer éves különböző teológiai hagyományokat és műveket. Ez igaz az egyházszociológiára és igaz a vallástudományra is. A vallástudományt nem az tűnteti ki, hogy semmibe veszi a teológiatörténet eredményeit, sőt elhatárolódik a teológiai vizsgálódástól, hanem az, hogy felhasználja, de a saját módszere szerint.

Térjünk rá tehát annak a kérdésnek megválaszolására, hogy mi is ez a sajátos vallástudományi, egyházszociológiai módszer! Az egyház szociológiai megközelíté-

reasserted the old claim that „there is no salvation outside the church.” Although it goes against the grain of our culture to say so, the notion of a private Christian is a contradiction in terms.” Bellah 1995. 423.

sére elsősorban az jellemző, hogy etikus, kívülálló és leíró. A szociológia az egyházat társadalmi intézménynek tekinti. Szemben a teológussal, aki az egyházra, mint valami szent dologra tekint, a szociológus az egyházat ugyanolyan társadalmi intézménynek tekinti, mint mondjuk egy golf-klubbot, vagy egy multinacionális vállalatot, vagy egy egyesületet. Az egyház speciális társadalmi intézmény, amelynek saját jellegzetességei vannak. Egy további jellegzetessége a szociológiai egyház-megközelítésnek: a kompetencia. Amikor a teológus az egyházzal ír, nem ritkán úgy fejezi ki mondanivalóját, hogy szembeállítja saját egyházát más egyházakkal, és általában a saját egyházát elsődlegessé teszi, miközben a többit kritizálja, másodlagossá teszi. A szociológus számára teljesen mindegy, hogy melyik egyház a jó meg a rossz, hogy melyik egyházban lehet üdvözülni, hogy melyik egyház által hirdetett vallási és egyéb igazságok felelnek meg jobban ennek vagy annak vagy amannak a kritériumnak. Ezekkel a dimenziókkal a szociológia nem foglalkozik. Összehasonlítása a különböző egyházak között semleges. Természetesen az összehasonlítás szakszerű módszertannal megalapozott kutatási adatokra épül, amelyek mentén az egyházak között óriási különbségek mutatkoznak meg: taglétszámukat tekintve, az általuk terjesztett ideológiát tekintve, a rájuk jellemző intézményi struktúrát tekintve. A szociológus nem homogenizálja az egyházakat, mintha nem is lenne közöttük különbség, hanem differenciáltan, de a szociológiai érdeklődés szempontjából neutrálisan tekint az egyházakra. Összehasonlító, de nem értékelő. Ide kapcsolódik az, ami egyébként az egész vallástudományra is érvényes és a szociológiára is, hogy az egyházat a szociológusok leíró módon tárgyalják, és nem apologetikusan. Kívülálló, leíró módon, és nem úgy, mint a teológusok, akik mellette érvelő módon beszélnek róla.

Többfajta alapvető megközelítésről beszélhetünk, amikor a szociológia leírja az egyházakat. Először is leírja az egyházak szerkezetét, amely elsősorban intézményszociológiai megközelítést követel. Leírja az egyházak tagságának rétegződését, tagjainak felfogását, magatartását, viselkedését. Elemzi az egyház és más társadalmi szervezetek, illetve intézmények közötti viszonyt, például az állam és az egyház közötti viszonyt, ami nagyon jellegzetes téma a szociológiában. Taglal egy különösen fontos tudásszociológiai kérdésfeltevést, hogy milyen valóságértelmezéseket terjeszt egy-egy vallási intézmény, egy-egy egyház, és annak milyen következményei vannak az adott társadalmi közeg kultúrájának alakulására és fordítva, hogyan hatnak az adott társadalomban lévő gondolkodási tendenciák gazdasági, politikai, kulturális, történelmi összefüggések az adott egyházra, vallási közösségre. A szociológiai megközelítés tehát etikus, kívülálló, az egyházat társadalmi intézménynek tartja, összehasonlító módon foglalkozik vele, és leírás-centrikus.

Hozzá kell tenni még a kompetencia kérdésköréhez, hogy az egyháznak mint intézmény-típusnak a fogalmát elsősorban általában csak a keresztény egyházakra szokták alkalmazni a szociológusok. Elsősorban azért, mert a keresztény teológia dolgozta ki és örököltette át az egyházzal kapcsolatos közbeszédre és a vallási intézmények szakszerű, szociológiai, politológiai vizsgálatára ezt az egyház-fogalmat. Ez azonban bizonyos mértékig kritikátlan átvétele az egyház-fogalomnak a teológiából, ezért a minőségi vagy kritikusabb vagy árnyaltabb, igényesebb szociológiai vizsgálódás egyháznak tekinthet olyan közösségeket is, amelyek nem a kereszténység talaján keletkeztek, nem a kereszténységnek a társadalmi intézményei, hanem más vallásnak. Ilyen, de csak ilyen értelemben beszélhetünk zsidó egyházzal, muzulmán egy-

házi, buddhista egyházi. Ezek a vallások egyáltalán nem használják saját intézményeikre az egyház kifejezést, és a keresztény teológia értelmében egyáltalán nem tekinthetők egyháznak. Ez nagyon fontos megkülönböztetés. A szociológia illetékesége túlnyúlik a keresztény egyházakon, éppen azért, mert bizonyos társadalmi intézményeknek, amennyiben azok megfelelnek az „egyház” kritériumainak, akkor a szociológia minden további nélkül nevezheti egyháznak, vagy más kritériumoknak való megfelelés esetén szektának, kultusznak stb. A szociológia ebből a szempontból egyáltalán nem kell, hogy tekintetbe vegye, hogy az illető közösség saját magáról mit állít.

Érintett tárgyszerűség

A teológiai és a szociológiai egyház-megközelítés összevetésével kapcsolatban szükséges befejezésül bizonyos finomítást elvégezni. A két megközelítés párhuzamos tárgyalása szembeállítást és elkülönítést igényel. Ugyanakkor a gyakorlatban ez sokkal finomabban jelentkezik.

A felvilágosodás hagyományában dolgozó teológusok szívesen használják teológiájukban a szociológusok által kidolgozott fogalmakat és összefüggéseket. A szociológusok azonban a felvilágosodás hierarchia-, klérus-, elnyomás- és ideológia-kritikus hagyományaira támaszkodva nem szívesen használják a teológiai hagyományokat. Sőt, Európában még talán azt is lehet mondani, hogy számos szociológus, aki egyházzal foglalkozik a saját meggyőződése szerint is kifejezetten egyház-kritikus. Ezt onnan tudhatjuk, hogy miközben a szakszerű műveket írja, esetleg napilapokban, televízió műsorokban, amikor valami a médiát érdeklő egyházi eseményről beszél, akkor maliciózan fogalmaz. A legárnyaltabban talán azt mondhatjuk a vallástudomány bármely vizsgálódására, így a vallásszociológiára is, hogy nem az objektivitást és a szubjektivitást kell szembeállítani egymással, mert az lehet ugyan elméleti maximum, de a konkrét munkában sohasem valósítható meg, hanem úgynevezett érintett tárgyszerűségről lehet beszélni. Az érintettség, amikor egy szociológus egy vallási közösséget vizsgál, nem abból a szempontból érintettség, hogy ő a vallási közösség által terjesztett hitnek előbb-utóbb megvallójává válik, mintegy „megfertőződik” attól a hittől. Hanem arról az általános kutatási igényről, hogy amit tüzetesen meg akarunk vizsgálni, azt nagyon közelről kell megnézni. Ha közelről vizsgálunk egy közösséget, akkor hirtelen a tagjai arcot kapnak, és nem darabszám lesznek, történetük lesz a közösségnek, mert egyre jobban megismerjük, és mert a közösség belső folyamataiba a kutató valamennyire belebonyolódik, mint megfigyelő. Ezáltal a kutatás „objektív tárgya” nagyon emberivé, „szubjektív rendszerré” válik. Ha pedig valami nagyon emberi, attól az ember nem tudja magát teljesen hidegen elzárni, hiszen önmaga is ember. Az érintettség, a tudományos vizsgálódásban nem zárható ki teljesen, de a tárgyszerűséget meg kell követelni. A szociológiai megközelítés a vallással kapcsolatban természetesen nem válhat a vallás prókátorává. Arra kell törekednie, hogy a saját módszertanának megfelelően a lehető legmagasabb színvonalon értékeljen, és írja le azt, amit tapasztal.

Arra a kérdésre tehát, hogy mi az egyház, milyen az a társadalmi intézmény, amit a szociológiában egyháznak nevezhetünk, válaszoljunk úgy, ahogyan a szociológia az egyházzal kapcsolatos kritériumokat fogalmaz meg. Ezek a jellegzetességek a

IV. század kereszténységének jellegzetességeiből lettek deriválva. Tehát nem a szociológia modern 19. század végi – 20. század eleji kritériumai ezek, hanem olyan kritériumok, amik az akkori IV. századi, az egyházüldözés utáni kora keresztény korszakra jellemzőek, de a szociológiában mint egyház ismérvek érvényesek a mai napig.

JOACHIM WACH EGYHÁZSZOCIOLÓGIÁJA

Wach egyházzsociológiáját a *Religionssoziologie* c. könyvében fejti ki a 160. oldaltól kezdődő fejezetben. Szemléletének fontos jellemzője, hogy az egyházat egy ha nem is egyenes vonalú, ám végső soron mégis lineáris fejlődés eredményének tekinti, amelyben a kisebb vallási csoportok egyre inkább differenciálódnak, megvédik magukat a környezet támadásaitól, egyre inkább kialakítják saját intézményi identitásukat és hierarchizálódnak. Wach hangsúlyozza, hogy az egyház kialakulásának folyamatában, amelyet ő *denominacionalizmusnak* nevez, nem csak a társadalmi változásokhoz való hasonlulási kényszer alakítja a vallási közösségeket fokozatosan egyházzá, hanem egyfajta belső, a kultúrában elkülöníthető, sajátosan vallási motívum is, amelyet Wach nem csak a 19. századtól kezdve, hanem a logikát visszavetítve már a kora keresztény időszakban is felfedezni vél.

A teológiai egyház-szemlélettől Wach egyház-szociológiája azáltal is elkülönül, hogy a keresztény teológiákban ismert normatív állítást, miszerint Jézus Krisztusnak csak egyetlen egyháza lehet, a szociológiában nem tartja relevánsnak, s egyháznak nevez minden olyan vallási intézményt, amely a szociológiai kritériumoknak megfelel. Ebből következően Wach természetesen az egyházzról többes számban beszél, sőt egyházként azonosít számos nem keresztény intézményt is. „*A judaizmusban a „Kahal Adonai” vagy a „Knesset Izrael” tekinthető zsidó egyháznak, a zoroasztrizmusban is keletkezett egyházjellegű intézmény, amely egyetlen korszakban sem virágzott annyira, mint a szasszandra korszakban. Éppígy a mahájána buddhizmus is létre hozott egyházi szervezeteket, s ezekhez hasonló módon a mohamedanizmus és a konfucianizmus bizonyos szervezetei is jelölhetők „félleg egyházi” megjelöléssel.*”⁴ E tézisek részletes kifejtését Wach vallásszociológiája 7. fejezetének végén találhatjuk.⁵

Az első ilyen jellegzetesség az, hogy azok a tanítások, amelyek közszájon fognak az életük közösségben, azok egyszerre csak szisztematizálódnak. Teológusok rendszerbe foglalják a hitet, amit a közösség különböző tagjai vallanak, és amelyek egyre szélesebb körben válnak relevánssá, és egyre inkább a közösséghez való oda tartozást segítő szövegeivé válnak. A keresztény közösség életében az egyházüldözés korszakát követően, de már az egyházüldözés alatt is, ez az úgynevezett hiszekegyek, a krédók megformálódásának a korszaka. Tudjuk, hogy például a Nikaia Konstantinápolyi zsinaton milyen hatalmas nagy viták folytak arról, hogy mi is lehet a kereszténységnek az igazi tartalma, az igazi tanítása. Amikor rendszereződik ez a hittudás, akkor egyben finomodik, árnyalódik is. Az egyszerű, egymondatos vagy csupán félmondatos hitvallások (Jézus az Úr vagy Krisztus feltámadt stb.), ezek a nagyon egyszerű szavak, amelyek a krisztianosz mozgalom korában egyszerű lehetőséget biztosí-

⁴ Wach 1958. 164.

⁵ Wach 1958. 356 kk. Wach szociológiája értékeléséhez vö. Cipriani 2000.; Benz 1957. 371–374.; Schoeps 1957. 368–371.

tottak arra, hogy bárki nagyon könnyen csatlakozhasson hozzá, nos ezek lépésről lépésre a kortárs filozófiai és irodalmi követelményeknek megfelelő szövegekké válnak. Az imént említett hitvallás: „*Hiszek egy Istenben, a mindenható Atyában, mennynek teremtményében*” stb. – ez már bonyolultabb szöveg, amely már átvesz, és sajátos tartalommal tölt meg a görög filozófiában használt fogalmakat.

További jellegzetesség, az istentiszteleti szabályok megformálása. Amikor még mozgalmi jellegű egy vallási közösség, akkor a spontaneitás uralja a liturgikus, rituális aktusokat. A kereszténységnek már a katakomba korszakában, amikor tehát még csak sírkertekbe és földalatti járatokba merhettek a keresztények összejönni, hogy megünnepeljék az ünnepeiket, imádkozzanak és együtt legyenek, akkorra már elkezdődött a liturgia letisztázódása: hogy mi következik először, és mi következik másodszor, milyen szövegeket kell közösen elmondani, hibátlanul megismételni. A különböző személyek közül kinek pontosan mi a szerepe, hova kell állni, milyen jogosultságai vannak, mi az, amit el lehet végezni akkor is, ha bizonyos ember ott van, mi az, amit nem lehet elvégezni, ha ő hiányzik, például az eucharisztikus liturgia esetében és így tovább. Kialakulnak a közös énekek, a közös imádságok, összefoglalva tehát: a spontán együttlétek egyre inkább szabályozott együttlétekké válnak. Tudjuk, hogy a szabályozottság a személyes jelenlétet diszkrétte teheti, teszi. Ha egy előírt szöveget kell elmondani, akkor annak a szövegnek az elmondása mögé számtalan fajta személyes hozzáállás tehető. Lehet, hogy valaki éppen unottan mondja, lehet, hogy valaki telt szívvel, áhítattal, de ugyanaz a szöveg hangzik el. Ugyanakkor, ha spontán mindenki a saját szövegeit fogalmazza, az odacsatlakozás nehezebb, mert az ember a saját belső világát, lelkét, hangulatát kell, hogy kifejezze.

Egy további jellegzetesség, hogy a közösség alkotmánya koncepcionálódik. Ami azt jelenti, hogy azok a kérdések, hogy kik vagyunk mi, mit akarunk, és hogyan lehet hozzánk tartozni, megvitatott és a közösség vezetősége által elfogadott, legitimált és megkövetelt alkotmánnyá válik. Az egyház, az intézményesülés társadalmi terméke, amely jogi eszközökkel szabályozza az odacsatlakozást és a kiválást is.

A következő kritérium a szóbeli hagyománynak az írásos rögzülése. A Szentírás szájhagyomány útján terjedt kezdetben, és az úgynevezett újszövetségi része, ami Jézusra és az első tanítványi körre koncentráltan fogalmazott és összegyűjtött szövegegyüttes, az először ilyen rövid hitvallás-mondatok gyűjteménye volt, és azután a lassú szerkesztői folyamat révén vált viszonylag homogén szöveggé. De nemcsak homogén szöveggé vált, hanem elfogadott szöveggé. Az elfogadási folyamatot kanonizációnak nevezzük. A szóbeli hagyomány írásos rögzítése, és az írásos hagyományok kanonizációja, ez nélkülözhetetlen alkotóeleme az egyháznak, mint társadalmi intézménynek.

A következő ismérv, hogy mindezek a tantételek, liturgikus szabályok, illetve a szent iratok olyan funkciót kapnak a közösségben, amely révén szankcionálni és szanktifikálni lehet, vagyis kirekeszteni és elismerni, dicsérni és kritizálni. Az illető közösséghez való odatartozás kritériuma, az illető tantételeknek a megvallása, az illető liturgiákon való rendszeres jelenlét, bizonyos rituális cselekedetek végrehajtása és az egyházhoz, közösséghez való odatartozás megvallása.

Egy következő jellegzetesség, ami az egyházasodás vagy bármely társadalmi csoportok intézményesülésének jellegzetes tartozéka, a vallási szerepek tisztázódása. Nem végezhet mindenki mindent. A jogosultságok belső kiválasztása rétegződési

folyamat, úgynevezett hierarchizáció, amely során az alá-fölérendeltségi viszonyok stabilizálódnak. Ha ez elér egy bizonyos fokot vagy szintet, akkor már valóban nevezhetjük az illető intézményt egyháznak.

Eddig a közösségen, intézményen belüli folyamatokra figyeltünk, és a befelé irányuló kritériumokat soroltuk fel, de közben szükséges a külső kritériumokra is figyelni. Egyik nagyon fontos külső kritériuma az egyházként történő intézményi besorolásnak a társadalmi közeggel való harmonizáció. Az egyház olyan vallási intézmény, amely az esetek döntő többségében, illetve alapállásból fakadóan nem áll konfliktusban az öt körülvevő társadalom értékrendszerével és intézményeivel, hanem harmonizál az állammal, más társadalmi szervekkel, mozgalmakkal. A harmonikuság nem jelent kritikátlanságot, hanem azt jelenti, hogy alapvető eszmerendszere szerint nem utasítja el az államnak a létét. Elfogadja, és harmonikus viszonyra törekszik vele.

Ezek a kritériumok, amelyek az egyháznak mint vallási, társadalmi intézménynek az ismérvei. Ezek tehát már a II-III. századtól kezdve a keresztény, a katolikus egyház kialakulásakor megfigyelhetők, érzékelhetők. Olyan kritériumokról van szó, amelyek más társadalmi szervezeteknél is fellelhetők, csak azok esetében nem a hitre, nem valami üdvösség javakra, azok termelésére irányulnak, hanem másra, például a szakszervezeteknél a munkavállalók jogainak a védelmére, például valamely gazdasági intézménynél a termék előállítására, eredményes árusítására, eladására.

Eddig arról volt szó, hogy hogyan tekint a szociológia az egyházra. Először elkülönítettük a szociológiai megközelítést a teológiától, majd pedig megmutattuk, legalább vázlatosan, hogy a szociológia milyen kritériumok szerint vizsgálja az intézményeket, és mely folyamatok vezetnek oda, hogy valamely vallási intézményből egyház lehessen.

EGYHÁZ – SZEKTA TIPOLÓGIA

A következő részben a vallási közösségek tipizálásával kapcsolatos témával foglalkozunk. Vannak közösségek, amelyek az őket körülvevő társadalom értékrendszerével, berendezkedésével, intézményrendszerével alapvetően inkább tagadó, azzal szemben álló, protestáló viszonyban vannak. Bármilyen közösség lehet proteszt-közösség. Minél erőteljesebben protestál az adott közösség, minél inkább szembehelyezkedik az általánosan elfogadott társadalmi normákkal, annál inkább izolálódik, annál inkább a társadalom peremére szorul.

Vallási vonatkozásban azokat a közösségeket, amelyek frontálisan és alapvetően szembe helyezkednek a társadalmi normákkal, szokásokkal, hagyományokkal, intézményekkel, szektáknak, kultuszoknak nevezzük. A szekta szó, amikor a vallás-szociológiában használjuk, nem pejoratív, hanem egyszerűen a normákkal való szemben helyezkedés tényének szakszerű megnevezése. Léteznek politikai, kulturális szekták is, tehát a vallási közösségek vonatkozásában is nyugodtan beszélhetünk szektákról, szekta típusú társadalmi intézményekről. Ugyanakkor az nemzetközi tapasztalat, hogy a nyilvánosság előtt ezt a szociológiai szakkifejezést használva nem lehet a hallgatóságnak megmagyarázni, hogy a szociológiában ez nem pejoratív kifejezés. Mert akik a vallásszabadság elkötelezettjei, vagy esetleg valamelyik kisebb vagy újabb vallási közösségnek tagjai, azok tiltakoznak ellene. Nemcsak Magyaror-

szágon, hanem az egész világon hamvába holt kísérlet lett a semleges tartalmú, szociológiai szekta-kifejezést a társadalom nyilvánossága előtt használni. Angol nyelvterületen a kultusz-közösség kifejezéssel (*cult*), illetve az NRM (*New Religious Movement*), az új vallási közösség vagy mozgalom kifejezéssel kísérleteztek a kutatók. A tapasztalat azonban azt mutatta, hogy egy darabig a *cult* kifejezés elfogadott lesz, de nagyon kisvártatva kiderült, hogy a *cult*-ot ugyanazon közösségek megnevezésére alkalmazták, mint a szektát, és attól kezdve a *cult*-ra is átragadt a szekta kifejezéssel szembeni előítélet, politikai korrektségi tiltakozás.

A legerterjedtebb új kifejezés, amely ugyan nem pontosan ugyanazt takarja, mint a szekta, de nagyon hasonló, az az új vallási közösség, új vallási mozgalom, az NRM. Az előbb említett vonatkozásban azonban ezzel is probléma van, mert abban a pillanatban, amikor valaki olyan közösségek tagjaival vagy képviselővel beszélget, akiket a vallásszociológiai szakma szerint új vallási mozgalom kategóriába kell helyezni, és azt mondja rájuk, hogy új vallási mozgalom, akkor azonnal tiltakoznak ellene. Szinte alig beszéltünk a nem szakmai nyilvánosság előtt kis egyházzal, új vallási mozgalomról, kultusz közösségről és szektáról sem. Rendkívül nehéz ezt a problémát kezelni, mert a nyilvánosság sohasem politika-mentes övezet, s a abban a pillanatban amikor a politika belekeveredik a diskurzusba, a hatalom, az illető közösség saját érdekei meghatározó jelentőséget kapnak.

Amelyik közösség pedig beilleszkedik és azonosul a társadalmi normákkal, tehát itt a nyíl jobb felé mutat, azt végső soron egyháznak, *church*-nek nevezzük. Richard Niebuhr szociológus a 20. század első harmadában ezt a sematikus modellt, az ú. n. egyház–szekta tipológiát, amely Max Weberre és Ernst Troeltschre vezethető vissza, finomította, azt állítván, hogy a vallási közösségek közül számos, amely ma egyház, vagy ma denomináció, az korábban szekta volt, mint például a kereszténység is. A kereszténység egy zsidó szekta volt. Egy názáreti Jézus nevű zsidó vándor prófétát követő közösségeket neveztek a rómaiak krisztusiaknak (*krisztianoisz*), mert Krisztust vallották, követték. Azután bizonyos folyamatok során ez a kis szekta egyre inkább beilleszkedett, és lett belőle aztán egyház. Tehát Niebuhr az idősíkkal egészítette ki a kettős tipológiát és kimutatta, hogy számos közösség, amelyik kicsi mozgalomként indult el társadalmi peremhelyzetből, előbb-utóbb beilleszkedett, közösséggé vált, befogadott lett, egyházzá lett.

Az egyház–szekta szembeállítás vonatkozásában is fontos finomítanunk, méghozzá az adott történelmi-politikai kontextus figyelembevételével. Alapvetően igaz, hogy az a vallási közösség, amit szektának nevezünk, az általános társadalmi normákkal szemben kritikus, elutasító, az pedig, amit egyháznak nevezünk, elfogadó, befogadó, az általános normákkal többé kevésbé harmonizál. Ez azonban nem minden korszakban, nem minden régióban, nem minden politikai berendezkedés esetén igaz.

Magyarországon 1950-ben egy nagyon-nagyon drasztikus törvénycsomaggal, és állami rendelet csomaggal a magyarországi vallási közösségeket szétzilálták, erőteljes, esetenként brutális üldözésnek tették ki. Ez egy egész korszakot nyitott meg, amely sok módosulás ellenére is nagyjából egészen 1990-ig tartott. A Szovjetunióban ugyanez a bolsevik hatalomátvétellel kezdődött már 1920 előtt. A kelet-közép-európai politikai régió összes országában elnyomó volt a fennálló hatalom hozzáállása az egyházakhoz, de országanként más és más intenzitással, eltérő korszakolással. Ebben az időszakban a katolikus egyház ezekben az országokban, de a protestáns

egyház is erőteljesen, kritikusan állt a fennálló rendszerhez. Ideológiáját tekintve megőrizte egyház mivoltát, mert az alap gondolatában az volt, hogy normális viszonyok között harmonikus lenne az állam és az egyház közötti viszony, ám a viszonyok nem normálisak, mert a vallást és az egyházat üldözik. Addig tehát, amíg ez az abnormalis helyzet fennáll, az egyház szembelyezkedik ezzel a rendszerrel, az állammal. Társadalmi, intézményi viszonyait tekintve azonban szociológiai szempontból nem állítható megszorítások nélkül, hogy ebben a korban az egyházak valóban egyházak voltak. A korszak elemzései inkább sajátos intézményi jellegzetességeket mutatnak fel, sőt úgyannak az intézménynek különböző szintjeit, melyek együttesen emlékeztettek ugyan a valamikori egyház típusú intézményre, de az üldözés idején inkább szektahálózat vagy mozgalom típusába tartoztak.

Visszakanyarodva az egyház–szekta tipológiához, a klasszikus megfogalmazások szerint az egyháznak beleszületés és nem belépés útján válik valaki tagjává. A katolikus egyház, amely a legnagyobb létszámú egyház, azért növekszik olyan nagyon, mert az úgynevezett harmadik világban, Latin-Amerikában, Dél-Amerikában és Afrikában, ahol nagyon magas a népszaporulat, az összes megszülető gyermek automatikusan katolikus lesz, hiszen minden gyermeket megkeresztelnek.

A szekta ezzel szemben olyan vallási intézmény, amelyikbe nem beleszületik az ember, hanem belép, felnőtt döntés alapján. Ám amint azt Richard Niebuhr tanítja, az idő előre haladtával, ha nem szűnik meg a szekta, egy idő után intézményesül, elindulnak benne az intézményi differenciálódás folyamatai, amik végső soron egyháziasodáshoz is vezethetnek. Amennyiben az első generáció 25-40 évet „átvésszel”, akkor már a gyermekek megszületnek, és vagy gyermekként vagy fiatal felnőttként vagy felnőttként eséllyel lépnek be a közösségbe. Vagy a közösség kezdi úgy felfogni, hogy a gyermeknek egy elsődleges tagsága a megszületés révén már megvalósul, és csak a felnőtt tagságnál kell tudatosítani ezt az eleve meglévő tagságot.

INTÉZMÉNYI DIFFERENCIÁLÓDÁS A MODERN VISZONYAI KÖZÖTT

Az egyház–szekta tipológia vázlatos ismertetése után rá kell térnünk a mai egyházzsociológia egyik fontos kulcsfogalmának bemutatására, a differenciálódás folyamatának tárgyalására. Franz-Xaver Kaufmann *Az egyházat felfogni* című műve részletesen tárgyalja ezt a kérdéskört, ennek mentén haladunk tovább.

A modern világra az jellemző, hogy a korábban egységes és homogén társadalom alrendszerekre differenciálódik. Ha ezt egy ábrával szeretnénk bemutatni, akkor azt kell mondanunk, hogy a modern előtti társadalom koncentrikus körökkel írható le, ahol középpont van az egyén vagy a család, aztán a rokonok, aztán a szomszédok, aztán a munkatársak, és aztán a legtágabb kör jelképezi a lokális társadalmat. A vallás ezt a társadalmat átfogja, szabályozza, a különböző társadalmi köröknek, viszonyrendszereknek létjogosultságot ad, értelmet ad. Ez a modern előtti szituáció.

A modernben társadalmi viszonyok között azonban ez a körköröség megszűnik, és a társadalom önálló rendszerekké alakul át. A vallás önmaga is az egyik ilyen rendszerré, alrendszerré válik, még inkább az egyház, vagy más vallási szervezetek. Ezt a folyamatot úgy hívjuk, hogy modernizáció. A modernizáció egyenlő a differenciálódással. A differenciálódás révén a vallás relevanciája már nem az egész társadalomra érvényes, hanem annak alrendszereire különböző módokon. Ezt a kü-

lőnböző érvényességet lehet szociológiai eszközökkel mérni. A modern előtti kulturális viszonyok között a vallást az egész társadalom számára az egyház képviseli. Mint hogyha az egész modern előtti társadalom levegőjét, ózonját – mindegy hogy ki hol él, mit gondol, mit csinál – az egyház erdeje biztosítaná. A modern világban azonban ez az erdő egy kis ligetté válik, és más oxigéntermelő cégek is előjönnek a piacra, mint a média vagy a szakszervezetek vagy a politikai pártok, és így tovább. Az egyházi illetékesség, az egyházi érvényesség, az egyházi intézmények részeivé válnak a társadalomnak. Ez azt a következményt vonja maga után, hogy ennek az intézménynek ki kell dolgoznia a viszonyát a többi intézménnyel, az állammal, a pártokkal, a médiával, az oktatással, a szakszervezetekkel, a tudománnyal és így tovább. Ezek olyan témák, melyek a mai vallásszociológiai tudományos viták szerves részét képezik, ám a megjegyzések kereteit már szétfeszítenék.

IRODALOM

BELLAH, Robert N.

1995 At Home and Not at Home: Religious Pluralism and Religious Truth. *Christian Century* 112, no. 13. 423–428.

BENZ, Ernst

1957 Bericht über das Werk von Joachim Wach: Types of Religious Experience, Christian and Non-Christian, London 1951. *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 9. 371–374.

CIPRIANI, Roberto

2000 *Sociology of Religion : An Historical Introduction*. Aldine de Gruyter, New York.

SCHOEPS, Hans Joachim

1957 Joachim Wachs Wissenschaftliche Bedeutung. *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 9. 368–371.

WACH, Joachim

1958 *Sociology of Religion*. University of Chicago Press, Chicago.